

1097

სამხრეთი საქართველო

(სომხეთი)

გეოგრაფიული და სტატისტიკური წერილი

„მომზადებულია“

თბილისი

სტამბა მ. შარაძისა და ამხანაგობისა, ნიკოლოზის ქუჩა, № 21.

1901

სამხრეთი საქართველო

(სომხეთი)

33950

ზ. ჭიჭინაძისა

თბილისი

სტამბა მ. შარაძისა და ანხ. ნიკოლოზის ქ. № 21.

1901

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 20 Апрѣля, 1901 года.

სამხრეთი საქართველო

(სამხეთი).

I

სამხრეთ-აღმოსავლეთ საქართველოს გაცნობა ჩვენთვის ზუსტი ცნობების საჭიროებას შეადგენს; დღევანდლამდისაც არ არის განსაზღვრული მისი გეოგრაფიული საზღვრები, ისტორიულად მდგომარეობა და პირობები ძველის ძველად და საშუალო საუკუნოებშიაც; მისი არც ეტნოგრაფია არსებობს, არც სტატისტიკა, ერთის სიტყვით, ჩვენ არ გვაქვს მისი შესაფერი გამოკვლევა. სწორეთ ამის მიზეზით გახლავთ, რომ ქართლის ამ ვრცელს კუთხეს ზოგნი ძველნი მემატია-ნენი სამშვილდეს უწოდებენ, ზოგნი ბერდუჯს, ზოგნი სამხეთს, ზოგნი ვინ იცის რას არა.

ჩვენ კარგად ვიცით და ამას „ქართლის-ცხოვრებაც“ და სხვა ისტორიული, გეოგრაფიული და საეკლესიო წერილებიც მოგვითხრობენ, რომ მთელს საქართველოში ისეთის სინარჩანთ და აღმომხეობით არსად არავითარი ქართველთ ძალა არ აღორძინებულა ისე, როგორც ამ აღმოსავლეთ-სამხრეთ საქართველოს კუთხეში. ამ კუთხის წარსულს და აწინდელს მდგომარეობას განცვიფრებაში მოჰყავს თვით დღევანდელი მნახველ მოგზაურიც. აქ თქვენ ნახავთ მრავალს მონასტრებსა და ეკლესიებსა, რომელნიც უამთა ვითარების მეოხებით აღგვილან, შემუსვრილან და დაქცეულ-დანგრეულან, რომელთ შთენნიც დღესაც საოცარ სახილველნი არიან. აქვე ნახავთ მრავალს ციხე-კოშკებს, ხიდებს და

ბევრს სხვა რამესაც, მაგრამ ყველაზე ძვირფასი, რომელსაც ნახავს აქ მოგზაური, არის ქართველთ სოფლების ხსოვნა და რიცხვი, რომელნიც ძველათ არსებობდნენ ამ კუთხში და დღეს კი მათი რიოხვი აქ დიდად ნატამალობს.

აწინდელის მიმართულების მეოხებით განვლილ დროთა ნაშთების ისტორიით ჩვენ თავს არავის შევაწყენთ, არც სხვა და სხვა ციხე კოშკ-მონასტერ-ეკლესიათა სიდიადის მნიშვნელობას შევეხებით, ჩვენ ავირღებთ მხოლოდ ქართველ ერს, ამ ერის წარსულს ცხოვრებას, მის რიცხვს, სიდიადეს, მრავალწარსულ შემძლებლობას, ხოლო დღეს ამ სიდიადის დაქვეითებას, რიცხვით შემცირებას და ქართველთ ყოფა-ცხოვრების სწახის ძირითად შეცვლას, თითქმის წარხოცვას. ამას წინეთ, ერთი თრიალეთელი მოძღვარი, შეტად სამართლიანად სწერდა და თითქმის სტიროდა ხსენებულს კუთხესა და თრიალეთზედ, მაგრამ ღმერთმან უწის, გამგონი ვინმე იყოს თუ არა? შაი ჩვენს ზედს.

ბოძრჩაღვს ძაზრჩად, ანუ სამხრეთ-აღმოსავლეთ საქართველოს საზღვრად ჩვენ უნდა ვიწამოთ ის კუთხე, რომელსაც ქართველნი დღეს სამხეთს უწოდებენ. სამხეთი წარმოსდგა სიტყვა სამხრეთიდან. აქ უნდა შევნიშნოთ, რომ სიტყვა „სამხრეთი“ საშუალო საუკუნოებში რაღაც მანქანებით მიეთვისა ჰაოსიანთ ძეთა სახელ-წოდებას, მათს გვარ-ტომობის, ანუ მოდგმის ცნობას.

ძველად ქართველნი სამხებს ჰაოსიანებს უწოდებდნენ; „ქართლის-ცხოვრების“ უძველესი ფურცლები და ყველა ჩვენი ძველი საეკლესიო წიგნები და წმიდათა ცხოვრებანი, რომელნიც კი საშუალო საუკუნოების წინეთ დაწერილან, ამისი მტკიცე საბუთია, რადგან მათში ვერსად ვერ ნახავთ, რომ ჰაოსიანთ ძენი სამხად უწოდებოდნენ. მე-XII საუკუნის დასაწყისიდან კი ეს სახელ-წოდება სჩანს; ამას მოიხსენებს შავთელიძე ასე, რომ „სამხეთ მეფენი, მტკრთ სისხლ მჩქეფენი, ღმერთმან არ დარს ჰეო უფლებათასა“ და სხვანი. ასე რომ ამ

სახელ-წოდების განსხვავება, გარდაკეთება მეთერთმეტე საუკუნეზე იქით აღარ უნდა ვეძიოთ, რადგანაც მათე საუკუნის ნაშთებში სომეხთ შესახებ არსად კრინტიც არ მოიპოვება *). ამ სახელ-წოდების შესახებ თვით სომეხთ მსწავლულნიც ჰკვირობენ, ისინი გაოცებით ეკითხებიან ძველს წიგნებს, თუ ჰაოსიანებს ყველა ხალხნა ერმიანებს, ანუ ჰაოსიანებს უწოდებენ და ქართველები კი სომეხსაო! საიდგან დაარქვეს ქართველებმა ეს სახელი ჰაოსიანთ ძეთაო? ამის შესახებ აღრე „ცისკარში“ სომეხთ არქიმანდრიტის ტერ-ყ-ზარიანცის წერილიც დაიბეჭდა, რომელიც გაოცებით იძიებდა ამ სახელ-წოდების მნიშვნელობას, ხოლო იგი იმას კი არ დააკვირდა და არ გაარკვია, რომ ეს სიტყვა არის ადგილ მდებარეობის სახელ-წოდება და არა რომელიმე ტომისა.

მართის სიტყვით, ამ კუთხის ასე წოდება მათთვის სასუკარიც უნდა იყოს, რადგანაც ამ შეცდომის მეოხებით, ხსე-

*) სიტყვა ს ო მ ე ხ ი ნახმარია „ქართლის-ცხოვრებას“ ათქმის პირველსავე ფურცლებზე. მაგ., ზ. ჭიჭინაძის გამოცემულს „ქ. ცხოვრების“ 43, 44, 62, 63 და 64 გვერდზედ ვკითხულობთ: და წარავლინეს მცციქულნი წინაშე ს ო მ ე ხ თ ა მეფისა... მაშინ სთნდა ს ო მ ე ხ თ ა მეფესა... მიეკებნეს ს ო მ ე ხ თ ა მეფესა... ხოლო ადერკისითგან ესე მეფენი იუვნეს მარჩილებასა შინა ს ო მ ე ხ თ ა მეფისასა, უმეტეს აკმაზელნი მეფენი შეეწოდეს ს ო მ ე ხ თ ა, უფელთა მტერთა მათთა ზედა. მაშინ მეფე აქმნა ს ო მ ე ხ თ ს დიდი იგი მეფე იარჯანდ... მაშინ მოჰკლა სუმბატ ბივრტიანმან იარჯანდ მეფე ს ო მ ე ხ თ ა, და დასვა მეფედ ქმია იარჯანდისი არტაშან... ვიდრე შეკრებოდეს სპანი ს ო მ ე ხ თ ა ნ ი... მაშინ სუმბატ ბივრტიანმან მოუწოდა სპათა ს ო მ ხ ი თ ი ს ა თ ა, და შეჰკრბეს მსწრაფლ ს ო მ ე ხ ნ ი... და არა დასცხრეს კირთები-საგან ს ო მ ე ხ თ ა ზედა... იწუეს ოვსთა სისხლისა მათისა ძიებად ს ო მ ე ხ თ ა ზედა... და მარადის ბრძოდეს ს ო მ ე ხ თ ა... იგი

ნებული ნაწილი დიდის და მცირის არმენიის ნაწილად იქნა აღიარებული. სომეხთ მეთისტორიენი და მოგზაურ მსწავლულნი იქამდის გაკადნიერდნენ, რომ სიტყვა „სამხრეთი-დან“ შეცდომით წარმომდგარს სომეხეთს ვერ დააკვირდნენ და სომეხთად ძველათვე მათ არმენია და ერმიანთა მოღვმის ძენი გამოხატეს. ამის მეოხებით საქართველოს საკუთარის ვრცელის ადგილების კუთხეები მოჰყვა ერმიანთა სამეფოს საზღვრებში და მასზედ მცხოვრებ ქართველთ ძენიც შემდეგ და შემდეგ ჰაოსიანთ შთამომავლად იქნენ ხმობილნი! შამთა ვითარების მეოხებით მრავალ ქართველთაგანი სარწმუნოებითაც დაუკავშირდნენ გრიგორიანებს და დღეს მის წყალობით უმრავლესი ნაწილი იქაურ ქართველებისა ჰაოსიანთ შთამომავლად არიან აღიარებულნი, გრიგორიანის სარწმუნოების მექონად, ხოლო თუ სადმე მათში ქართულს ლაპარაკობს ვინმე, მას მაინც სომეხის მოღვმად სთვლიან, ხოლო დროის მეოხებით გაქართველებული, მათზე საქართველოს ერის სახის და ენის ბეჭდვის დასმის, მათ მხნე მოძღვართა მეოხებით. ამ მხარეში, ბევრს ალაგას ქართველთ ძველადვე დაჰკარგეს ქართული ენა, ქართველობა, ზოგ ალაგას კი შეინახეს თავი, მაგრამ ერთობ მცირე კი. მცდელობწერათ ძალა ისე აზვირთდა, რომ არამც თუ საქართველოს სამხრეთის ნაწილის განაპირა ადგილებს უწყეს სახელები სომეხურის და ბოლოვებით გარდაკეთება, არამედ ობილისს ახლო მდებარე

ავნებდის საზღვართა სომეხთისას... მაშინ წარმეყმართ ძალითა თვისითა უფლდითა არტაშან, სომეხთა მეფე... მოვიდეს სომეხნი და დადგეს მცხეთას და ჰბრძოდეს ხუთ თვე...

ახორკ და არმაზელი მეუობდნენ საქართველში 87 — 103 წლებში ქრ. შემდეგ. ხოლო არშაკ არშაკუნიანია მეუობდა 93 — 81 წლებში ქრ. წინ. შეიძლება ეს ადგილები „ქ.-ცხოვრებისა“ კარუნილი იყოს შემდეგ შემდგენელთაგან, მაგრამ ჯერ-ჯერობით კი ასეა.

რედაქცია

მანგლისის ხეობასაც-კი „მანგლა-ფორა“ უწოდეს და ბოლნისის ხეობას „ბაღნა-ფორა“. მე მგონია, რომ ჩვენის ისტორიის მკვლევართვის ახსნა საჭირო არ იქნება. თუ ან მანგლისი ვისი საკუთრება იყო ძველად და ან ბოლნისი, აქაური დაბები, ციხე-კოშკები და შესანიშნავი ტაძრები ვისგან აღშენებულნი, ნამეტურ ბოლნისის დიდი სიონი, დღეს ხავს მოკიდებული და მანგლისის შესანიშნავი ძველი ტაძარი. ჩვენ ყველაფერი ვაცით, მაგრამ ჩვენს ცოდნას სხვები არ გვჯერდებიან და იგინი-კი სხვაფერ ასხვაფერებენ ქეშმარიტს ცნობებს.

აღრვევ აქეთ მხრის ქართველთ ვითარება სულ სხვაფერ მოიძარათ. აქაური ქართველნი გადარქმეულ და გადაბირებულ იქმნენ. ჩვენ ამ ქართველთ ვერც ვავკიცხავთ, რადგანა ც რაც მათ ძალა სძალავდა, იგი ძალა ქართველთ სამღვდელთების ძალაზედ ბევრად მალლა იდგა. ძველადგანვე საქმე ისე მოეწყო. რომ სამხრეთ-აღმოსავლეთ საქართველოს ქართველებმა ქართველობისგან იწყეს გარდაქმნა და გარდასხვაფერება, ამ გარდასხვაფერებისთვის მათ არავინ არ ეწინააღმდეგებოდა. ბარემოებამ აქ საქმე ისე არია, რომ უნეტესი ნაწილი აქაურ ქართველებისა მოჰყვნენ სომეხთ ერის ნაწილში და უკანასკნელ მათაც უწყეს ერთ და გვარ-ტომობით გასომხება და გაქარწყლებ-გადაგვარება. ჩვენ, ქართველნი, არც ისე წყალ-წაღებულნი ვართ, რომ ჩვენის მოდგმის და ისტორიის სულ აღარათფერი გვახსოვდეს.

ჩვენ კარგად ვიცით, რომ ჯერეთ ქართველთ და სომეხთ ეკლესიის განცალკევების შემდეგ, ძველს რჯულზე, ანუ აწინდელს გრიგორიანთ წესებზე ძლიერ ბევრი ქართველი დაშთა, ნამდვილ ქართველ გვარის შთამომავალნი: ისინი იტყოდნენ, რომ ჩვენ ახალი გარდაწყვეტილების არათფერი გვინდა, ჩვენ ჩვენს ძველს რჯულზე უნდა ვიქნეთ დატოვებულნიო. ამათ მაშინ ძალასაც ვერავინ დაატანდა, რადგანაც ხსენებულ სარწმუნოების მექონ ერის მეფობაც არსე-

ზობდა; ასეთის მიდრეკილებით სარწმუნოებრივ საქმეებში უფრო კი საქართველოს სამხრეთ აღმოსავლეთის ადგილებზე მცხოვრებ ქართველნი აღმოჩნდნენ; ამის მიზეზი ის იყო, რომ მათზე ჰაოსიანთ ადგილები ზედ იყო მოკრული-იგინი საზღვრავდნენ, სწორედ ასეთსავე მდგომარეობაში მო, თავსდა ძახეთის მცხოვრებთა უმეტესი ნაწილიც; უმეტესნი აქაც ისევე ძველს სწავლას აღიარებდნენ, მათშიაც ფეხს იდგამდა გრიგორიანობა, მაგრამ მეთვ. საუკუნის ნახევარს, კახელნი ძალით იქმნენ დამორჩილებულნი, დაკავშირებულნი ახალს სწავლასთან და ამით საზღვარი დაედვა გრიგორიანობის სწავლის გადღესასწაულებას. სწორეთ ამის წყალობა გახლავსთ, რომ ადრე და საშუალო საუკუნოებშიაც, სომეხთ მწერლებმა ძახეთი სომხეთის კუთხედ აღიარეს, ბევრნი დღესაც ასევე უწყიან, მაგრამ ეს არ არის სწორე.

ასეთმა შეცდომებმა ქართველთ გვაროვნობას საკმარისი ზნევა მოუტანეს. მან ძლიერ ბევრი ქართველი მოაშორა საქართველოს და სხვას მისთვისა. ასეთ განთვისებულ პირებთ სავსეა დღეს ბორჩალოს მაზრა, ზუმბრის მხარე, ზანჯის, მრეწის, შუშის და ვინ იცის საით არა. ასეთ უნებლიეთ განთვისებულ ქართველთ ზედ სხვებიც ემატებოდნენ; ეს იყო მეოხება ქართველთ ბატონ ყმობის, ქართველთ თავად-აზნაურთა მახვილის. ამათგან დევნილი ყმანი ხშირათ მირბოდნენ ზემოხსენებულ კუთხეების სომხებთან, იქ თავს აფარებდნენ მათს სარწმუნოებას და ზნეს ეთვისებოდნენ, სწავლობდნენ მათს ენას და ეგრე სომხობასაც სჩემულობდნენ, რაც ხდებოდა მათის თავის შევლისა და დახსნის იარაღად. ასეთ შემთხვევებით გასულთ პირებს გარდა, მრავალი მებატონენი თავიანთ ნებიერთაჲ ჰყიდდნენ ქართველებს სხვა და სხვა პირებზე; ხშირად ასეთს ქართველებს სომხებიც ყიდულობდნენ, მერე ესენი მათ მიაქცევდნენ თავიანთ რჯულ-ზედ და მის მეოხებით შემდეგ დროებში ეს ქართველნი სულიერათ, ხორციელად და ენითაც ეთვისებოდნენ სომხებას.

ასეთ ქართველთ შთამომავლობას ეკუთვნიან დღევანდელ გასომხებულ ქართველთა გვარნი, მაგალითებრ: შავარდენაძეები, დღეს შავერდოვთ წოდებულნი, ლარლაძენი, ტატიშვილები, ხუცისშვილები, მამაცაშვილები; აბულაძე, ბაქრაძე, სანაძე, მელიაშვილო, მალხასიანი, (მალხაზი, ხომ მოგეხსენებათ რა სიტყვაც არის), მოცოშვილი, ფაფაზიანცი, აბაშიძე (თამაზოვი), როსტომოვი, ელისბაროვი, დიდზურაბოვი, ჯავახიშვილი, თუშიშვილი, შაბურიშვილი (შაბუროვი) და სხვ. ათას ამ გვარი. ბოლოს ყველა ამ გვარებს მარტოდ იანცები მიემატება და მით საქმეც გათავდება. ასეც არის მთლათ ეს გვარები გადაკეთებული, ბევრს ქართულ გვარს იანცი ძალიან ეწინააღმდეგება, გვარს ასახიჩრებს, მაგრამ რა გაეწყობა: ძალა აღმართს ხნავს. ასეთია ბერიაშვილი—ბერიანცი, ბერბერიანცი, მაისურიანცი, მამინიანცი, თარხანიანცი და სხვ.

ამ დასალუბს გარემოებას ქართველებმა სულ ვერ მიაქციეს ყურადღება, მათთვის ეს შეუნიშნავი იყო. ამ საუკუნის 1860 წლებში, ღ. ჭონქაძემ მიაქცია ამას ყურადღება და „სურამის ციხეში“ ნიმუში აჩვენა ჩვენს საზოგადოებას, მაგრამ იგი დღესაც მრავალთათვის შეუმცნველია.

ქართველთა ჩვეულება ძველად ისე იყო, რომ საქართველოს კუთხეთ შორის საითაც კი უფრო მდიდარს ნიადაგს ამჩნევდნენ, სადაც მოსავალი უხვი იყო და მასთან ადვილ მოსაყვანიც, ხალხიც იქით სახლდებოდა, იმ კუთხეს ეტანებოდა, ასე იყო სწორედ ბორჩალოს მაზრის საქმეც. სიტყვა ბორჩა-ჩაღა ქართული ძველებური სიტყვა არის. აქ ქართველნი მეტის სიუხვით მრავლდებოდნენ ძველად და შემდეგ დროებშიაც არ მოჰკლებია ამ კუთხეს მნიშვნელობა. ქართველთ წინაშე. აქ ქართველნი ყოველთვის პლტაცებულის მხნეობით შრომობდნენ, ისინი ყველაფერს სიხარულით აკეთებდნენ, რადგანაც მათ სწამდათ თავიანთის ცხოვრების მომავალი, იქაურ ადგილ-მდებარეობათ, სინოყიერე, სიმაგრე, რასაც ქართველი ხშირად სხვაგან ვერ ჰპოვებდა. ბორჩალოს კუთხის მრავალ-მნიშვნელოვანი ღირსება, ადგილების სიმსუქნე, სხვა-და-სხვა წამლების სიმრავლე, რკინის, ვერცხლის და ვინ იცის, რამდენი კიდევ ასეთ ნივთიერებათა სიუხვე შენი-

მწულია თვით დღევანდელ მწერლებისაგან. თვით ოფიციალური ცნობაც კი იძლევა საბუთებს, რომ ეს კუთხე ბევრად ჰალლა უნდა იქმნეს დაყენებული საქართველოს სხვა კუთხეებზე.

ამ კუთხის ასეთი მნიშვნელობა გახდა მის ფუძედ, რომ ჰველად, აქეთ ქართველთ ტომი დიდად მრავლდებოდა და ამ გამრავლებას თვით ქართველთ მთავრობაც უწყობდა ხელს. საქმე ისე მოეწყო, რომ აქეთ აღმომხეობით იწყეს აღმოჩენა ქართველთ ბრძენ კაცებმა, მწიგნობრებმა, მღვდელთ-მთავრებმა და შესანიშნავ გმირებმა. აქეთვე მსწრაფლ აღორძინდა ქართველთ ეკლესია მონასტრების კეთება, სადაც მრავლად სცხოვრებდნენ ქართველთ მწიგნობარი ბერები, ნამეტურ გადამწერნი ქართულის ძველის ხელთ-ნაწერის წიგნებისა. რაც ამ კუთხეში ძველად აგებული ეკლესიები მოიპოვება, არა მგონია, რომ სამცხის გარდა საქართველოს სხვა რომელსამე კუთხეში მოიპოვებოდეს. ძველ ქართველთ კარგად ესმოდათ ამ კუთხის განაპირული მდგომარეობა და ამიტომ მათ აქეთკენ ციხე-კოშკების და ხიდების შენებაც უმაღლეს წერტილამდის აიყვანეს, უმაღლეს ხარისხამდე; მათ არ დარჩათ ამ კუთხეში არც ერთი პატარა ხევი, რომ მასზე გზა და ხიდები არ გაეკეთებინათ; ვაკე ურწყავ ადგილებში გაჰყავდათ წყლის არხები; მაშინდელის არხების დანატოვარ ნაშთებს დღესაც კი მოჰყავს მხილველი განცვიფრებაში. დავასახელოთ თუნდ ის გარემოება, რომ ძველად მდინარე შტია და მაშავერი ერთად ყოფილან შეერთებული რუთი, მაგრამ ჟამთა ვითარების მეოხებით იგი გაუქმებულა. მე-XVIII საუკუნეში ისევ მოუძებნიათ ნარუვალი და განუახლებიათ, ამაზე ვახტანგ მეექვსეს ლექსიც აქვს დაწერილი.

აქედგან დავიწყებთ იმ ეკლესიების და მონასტრების მოხსენებას, რომლებიც ადრე ქართველთ მეფეებს ამ კუთხეში აუგიათ. ბევრი მათგანი აოხრებულა, ბევრი დაქცეულა, მაგრამ შავს გრიგალს კიდევ ბევრი გადარჩენილა და

დღევანდლამდის მოუწევია, თუმცა იგინიც შემოსილან სამ-
გლოვიაროს ძაძით და გარს ავლიათ ქართველთ წარსუ-
ლის მდგომარეობის ძაძა. იგი მხილველს ნაღვლით აავსებს,
წრფელს მამულის შვილს ამ სოფლის წესებს მწარედ აგმო-
ბინებს. ამ კუთხის გაცნობით მკითხველთ თვალთ წინ გადაე-
შლება ქართველთ განვლილი დრო და ის მწარე მხვედრ-
სურათიც, თუ სადმე ერთ როგორ სცხოვრობს, როგორ ეძ-
ლევა იგი წარმატებას და დიდებას, მაგრამ მცირე რამ უბე-
დურის მეოხებით მერე როგორ ეცემა, როგორ ისპობა მთელს
კუთხეში მისი რიცხვი, როგორ ქრება მისი კვალი, წინად
ყოფილი ერის ხსენება როგორ ეძლევა დავიწყებას და მის
ნაცვლად ვინ იდგამს ფეხს და ვინ მიდის წინ. ამის დაკვირ-
ვება ჩვენთვის დიდს საჭიროებას შეადგენს, რადგანაც ქარ-
თველ ტომის ძეთა რიცხვს ვინ არ იზიდავდა თვისკენ და არ
ასხვაფერებდა; ქართველ ძეთა რიცხვს სასტიკად მუსრავდა
ყველაფერი და უკანასკნელ თვით ეკლესიურმა წესებმაც კი
უწყო დაკარგვა, რაის მეოხებით დიდი ძალი ქართველობა
დაუკავშირდა სომხობას, სომხის გვარსა, ენას, ზნეს და ჩვეუ-
ლებას, დღეს მათში ქართველობის აღარაფერია დაშთენილი
და მათ აღაგას სხვა ტომის შვილები სცხოვრობენ.

დიდა ბაქნისის სიონა, უგუნბათო, რომელ ვრცელი ეკლე-
სიაც გაუკეთებია 29 ქართველთა მეფეს შარსმანს, მეხუთე საუ-
კუნის ნახევარში, შემდგომ ამის ამ ტაძარში ეპისკოპოსის კა-
თედრა დაუარსებია შახტანგ ბორგასლანს, შემდეგ საუკუ-
ნეებში აქ მსხდომთ ეპისკოპოზებს განუმტკიცებიათ და გა-
ნუმაგრებიათ ეს ტაძარი, მრევლში გაუვრცელებიათ წერა-
კითხვა, დაუხსნიათ აქა-იქ სასწავლებლები და გაუვრცელე-
ბიათ საღმრთო მწიგნობრობა საზოგადოდ. თუ ამ კუთხეში
ადრე ქართველთ სოფლები და ქართველთა ბაღნი ისე ნატა-
მალობდა, ნუ თუ შესაძლებელი იქნებოდა, რომ შარსმან
მეფეს ტაძარი აღეგო და შემდგომ მისა შახტანგ ბორგასლანს
ეპისკოპოსი დაესო?— არა გვერანია. იგი თუ ქართველების

კუთხე, ქართველის ტომისგან დაარსებული და აქ მიტომაც მოხერხდა ყველა ესენი. ღღეს ბოლნისს ამაოდ უხმობენ „ბოლნა-ფორას“! ქართველთ ეპისკოპოსი აქ იჯდა XVIII საუკუნის ნახევრამდე.

ამ მონასტრის მახლობლივ არის მონასტერი, წუღურდა-შენში, გუმბათიანი, მშვენივრად ნაკეთი, მშვენიერ ალაგას, ღღეს ჟამთა ვითარების მეოხებით ხავს-მოღებული, დანგრეულ-დაქცეული.

ღმანისის ტაძარი, ძველი კათედრა ტაშირის მხრის ეპისკოპოზებისა, მშვენივრად ნაშენი, უგუნბათო. აქ ეპისკოპოსის კათედრა არსებობდა XVIII საუკუნის ნახევრამდე. ეს ტაძარი მაშავერის მხარეს მდებარეობს, იგი ეკუთვნოდა მრბელიანებს, ჩვენი პოეტი შახ. მრბელიანი მას მიუძღვნის ლექსს „ძველი ღმანისი“ —

„გაჭჭრი, ღმანისა, და დაინთქე უფსკრულსა შინა,
ჩემს სატანჯავად რამ არ მიდგე ჩემ თვალთა წინა“-ა.

ღღეს ამ ტაძრის მიდამოები სომეხთა მდიდრებს ეკუთვნისთ და ღმანისიც მათს საკუთრებას შეადგენს.

წაჯკის ტაძარი, მშვენივრად ნაშენი მეტად ძველს დროში; აქაც იჯდა ეპისკოპოსი, რომელიც განაგებდა ტაშირისა და ორიალეთის ქართველთ საქმეებს, მაგრამ რადგანაც ჩვენ ორიალეთს აქ არ ვეხებით, ამიტომ ამ საზღვრებზე მდებარე ნაშთების აღწერითაც არ შევაწუხებთ მკითხველს.

ვარდის-უბნის მონასტერი, უგუნბათო, მშვენიერს ადგილს ნაშენი.

პირდერულად წოდებული მონასტერი, კლდეში გამოკვეთილი, დიდის შენობებით შემკული, შახუშტის დროს აქ არქიმანდრიტი მჯდარა. მოგვითხრობენ, რომ ეს მონასტერი X საუკ. გაუკეთებიათ, ხოლო XII საუკ. თამარ მეფეს განუახლებია და შეუმკია.

ქციის ხეობაზე რაი ტაძარი, ერთი გუნბათიანი, ალაშენა შეფეჟან მირღატ, შემუსრა ლანგ-თემურმა. მეორე არს მცი-

რე მონასტერი, სადაც მახუშტის დროს ერთი მღვდელი
ყოფილა.

ქაბეკის მონასტერი, ქართველთაგან აღშენებული, დღეს
სომხებს უპყრავთ.

ქელი ჭეშმარიტის მონასტერი, ქართველთაგან ნაშენი,
დღეს უპყრავთ სომეხთა.

რუსთავის მცაქე ეკლესია, რუსთველისაგან აღშენებული,
აღგეთის ხეობაზე, სოფ. არაშენდის ტყეში, დღევანდლამდე
კარგად შენახული სდგას, წარწერებით.

მანგლისის ეკლესია, აღშენებული ძონსტანტინე იმპერა-
ტორის ბრძანებით, ქართველთა გაქრისტიანების დროს, შემ-
დგომ აქ დასვა ეპისკოპოსი მახტანგ ზორგასლანმა. ამ ტა-
ძარში მოტანილი ყოფილა იესო ქრისტეს ფეხის ფიცარი.
შემდეგ საუკუნოებში ერთს კედელზედ დაუხატავთ მაჰმადი
ლომზე მჯდომარე; მოგვითხრობენ, რომ საქართველოს შე-
მუსვრის დროს, მაჰმადიანებმა ეს ტაძარი მიტომ არ შემუ-
სრესო. ეს ტაძარი დღევანდლამდე არსებობს. ღღეს ამ ტა-
ძრის ხეობას სომეხნი მანგლა-ფორას უხმობენ!..

გუდაჩეთის მონასტერი, მშვენიერ ადგილას, მრავალ შე-
ნობათა ნაშთებიანი, დღეს სასტიკად შემუსვრილი.

კახენის მონასტერი, დედათა სადგომი, ვრცელი, გუნბა-
ტიანი, მშვენიერად ნაკეთი, XVIII საუკუნის ნახევარს მთლად
შემუსრეს, სამხრეთის კედელი მთელია, ორს მხარეს აქვს
მგალობელთა მაღალი კათედრები.

თელეთის წმიდა გიორგი, დღეს სომხებს უპყრავთ, აქ
იყო ძველად ხატი წმ. ზიორგისა ვერცხლისა, ქართულის ნა-
წერებით, შეწირული ერთის ქართველის მოლოზნისაგან.

რუსთავის ტაძარი, იგივე ბოსტან ქალაქად წოდებული.
ეს ტაძარი აღშენდა ძველად, იჯდა ეპისკოპოსი, XVIII საუკ.
დასაწყისში თათრებმა შემუსრეს, ამიტომ საეპისკოპოსო კა-
თედრა მარტყოფს გარდაიტანეს, დღეს რუსთავის ეკლესიისა
ნაშთი-ღა სჩანს.

ფიტაკეტის ტაძარი, შესანიშნავია თავისს ხუროთ-მოძღვრებით, მხატვრობით და ადგილ-მღებარეობით.

ტანძიის ვრცელი ტაძარი, დღეს მცირედ განახლებული.

ახტაფის ვრცელი ტაძარი, დღეს მთლად მოსპობილი, სამიტროპოლიტო შახტანგ ზორგასლანის დროდგან, ამის სამწყსოს შეადგენდა ხუნანი, კარდახანი და ბერდუჯის მდინარე.

ჭუჭუბის მონასტერი, გუნბათიანი, დღეს დაქცეული.

ხოჯაჩინის ეკლესია, გუნბათიანი, ვრცელი.

ახპატის ეკლესია, ვრცელი, გუნბათიანი, შავტანგ ზორგასლანისაგან აღშენებული. დღეს სომეხთ უპყრიათ იგი და სომეხების საკუთრებად აღიარებენ, სომეხთ მეფეთაგან აღშენებულს, მაგრამ ამაოდ. სომეხთ ეს ტაძარი დაიკავეს მეთხუთმეტე საუკუნის შემდეგიდგან, როდესაც ამ კუთხეში ქართველთა იწყეს შემცირება, ესენი ქართლის განაპირ მცხოვრებლებად ითვლებოდნენ და ამიტომ მაჰმადიანთაგან მათზე თავდასხმა ერთობ ხშირი იყო. შველა უბედურება პირველად მათ ატყდებოდა თავზედ, მის მეოხებით მოისპნენ ახპატის კუთხის ქართველნი და მათ მაგიერ სომეხნი დასახლდნენ, რომელთაც შემდეგში ხელი სტაცეს ამ ტაძარსაც.

სახანის ტაძარი, ქართველთა მეფეთაგან აღშენებული, დღევანდლამდე შენახული, დღეს იგი სომეხთ უპყრიათ და სომეხთა ისტორიასაც იგი თავისს ტომის ძეთა საკუთრებად სწამთ, მაგრამ ეს არ არის მართალი; რასაც ქართველ ტომის ძეთა მოსპობით ახპატს მოველინა, იგივე მოველინა სახანის ტაძარს. შახუშტის დროს, ამ უკანასკნელს ორს ტაძარში სომეხთა ორქვევატორები (წინამძღვარნი) მსხდარან.

ჩვენ ყველა ეკლესიებს აქ ვერ მოვიხსენებთ, რადგანაც მათი რიცხვი ერთობ დიდია, სულ რაც ჩვენ გვაქვს დათვლილი, ორასამდე დიდი ეკლესია მოიპოვება, თლილის ქვებით ნაშენი, ზოგი სიონის ტოლა, ზოგი დიდი და ზოგი პა-

ტარა, მაგრამ ყველას თავისს უცხოობის ბეჭედი აზის, ყველას მზერა იზიდავს მხილველის ყურადღებას.

ჩვენს საუბარს ნურავინ გაიკვირვებს, აქ საკვირველი არაფერია, რადგანაც ისტორიით კარგად ვიცით, რომ შახტანგ ზორგასლანს და ამის შვილს ეს კუთხე ძლიერ უყვარდათ, ამათ ამ კუთხეზედ დიდი ყურადღება ჰქონდათ მიპყრობილი, მათ კარგად ესმოდათ ამ კუთხის მნიშვნელობა არა მარტო შესანიშნავის ნიადაგით და სიმდიდრით, რაც კი აქეთ მოიპოვება, არამედ საზღვრებითის პირობებით, რადგანაც ამ კუთხეს გარს ეკრა მთელის აზიის მცხოვრებნი მაჰმადიანნი. შახტანგ მეფის შემდეგ ამ კუთხეს არც ღვით აღმაშენებელი აკლებდა თავისს მალალს ყურადღებას და არც მას შემდეგ სხვა მეფენი.

შახტანგ მეფის (ზორგასლანის) მრძანებით აქეთკენ, ვინ იცის, რა არ გაკეთდა; აღშენდნენ ეკლესიები, განწესდნენ ეპისკოპოსები, გამრავლდნენ მწიგნობარ ბერები, გაკეთდა გზები, ხიდები, კოშკები, ციხეები, გალავნები, არხები.

თვით ეს კუთხე არის მალალ მთიან-ტყიანი, ტყეში მოდის ბევრ ნაირი ბალახი, ყვავილები, ძლიერ ბევრი წამლად გამოსადგენი, ხილიც ბევრი და კარგიც. ხე-ტყეც კარგი იცის, გაუჩხხავი; დაბურული ტყეები აქ ისე არის, როგორც სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოსკენ; აქეთკენ ვაკე ადგილები ხშირია, დასავლეთ საქართველოში კი ეს ასე არ არის, იქ სულ აღმართებია, მალალი ტყეები და აქა-იქ გორაკებში სოფლები. ამიტომაც უფრო აძევს ამ კუთხეს თავისი ფასი, თავისი მვიშენელობა. აქეთა მხრიდგან შემოტანილი შეშა თბილისში ყოველთვის ქებით ისყიდება.

ჰურის მოსავალი, სიმინდი, ქერი, ფეტვი და ბრინჯიც კარგი იცის, ამას გარდა მუხუდო, ცერცვი, ოსპი, ნუკაშირი, სისირი, კართოფილი, კომბოსტო, ბადრიჯანი, ოქროვალა, ხახვი, ნიორი, ბოლოკი, სტაფალო, ხილიც მრავალი, ყურძენიც, ალაგ-ალაგას კარგი სასმელი ღვინოც იცის.

აქაური ღვინო, პური და სხვა ხორაგეულობაც კარგ ფასად იყიდება, თვით ნესვი და საზამთროც კი ქებულია მრავალ-თაგან, კარგ ფასადაც იყიდება და საზოგადოთ ეს კუთხე ობილიისს დიდ ძალ მოსაფალს აწვდის.

აქაური მკვიდრი ძველად საქონლის მოშენებასაც უხვად მისდევდნენ, რადგანაც აქეთ ბალახი კარგი იყო, საქონლისაგან ყოველთვის რძე, მაწონი, ერბო, ყველი, ღო და დომხალიც კარგი იცოდა; ეს დღესაც კარგია, თუმცა დღეს აქეთ უმეტეს თათრები ცხოვრობენ, ბინძური ბევრის რამით. ამის მშვენება და გარჩევა ცხადად ემჩნევა გერმანელთ, მცხოვრებ-თა რძეს, მაწონს, ყველს, ერბოს, ღვინოს და სხვა ყველა-ფერს. ზოგეხსენებათ, რომ ამ მხარეს გერმანელი ისე უხვად ცხოვრობენ, რამდენსაც საქართველოს სხვა კუთხეებში ვერ-სად ნახავთ.

ნემეცები აქეთ არ დასახლდებოდნენ ასე მრავლად, რომ ამ ადგილების სიუხვე მათ კარგად არა სცოდნოდათ, ისინი ცარიელს ჯამში ხელს არ ჩაჰყოფენ; გერმანელთ გარდა აქეთ მალაკანი, ღუხაბორი, რუსი, სხვა-და-სხვა სექტანტი, სომეხ-კათოლიკენი და სომეხნიც მრავალნი არიან. შველა ამათ აქ უკავიათ საუკეთესო ადგილები, ყველგან ისინი კარგად ცხოვრობენ, მათ ალაგას კი ადრე მთლად ქართველი ხალხი ცხოვრობდა, მაგრამ დღეს აქათკენ ქართველი ტომის ხსენება მოსპობილია, ქართული ხმა გამქრალი.

ამ კუთხეში წყაროებიც ერთობ მრავალია; მასთან კარ-გი სასმელიც, ხევებიც ხშირია, მაგრამ სულ სუფთა და შემ-რგო, დიდ-დიდი მდინარენიც მრავალია: ძცია, მაშავერი, პლგეთი და ბევრიც სხვა. შველა ისინი მტკვარს ერთვიან, წყალში თევზეულობაც ერთობ კარგი იცის, გემოიანი და არც ძვირად ფასობს, თვით ჩვენგან და უცხოთაგან მოწო-ნებული ხრამუჯიც აქედგან მოდის.

მადნის წყაროებიც ყოფილა აქეთ და დღესაც მოიპოვე-ბა მთავე წყაროები, მლაშე, მწარე, შავ ტალახიანი, კუბრის

მსგავსი და სხვანი, მრავალნი ჰკურნავენ კაცს გარდა პირუტყვისაჲ. მიტომ ამ წყაროებს უცხოელნი ნატვრით ესეოდნო, შემდეგ და შემდეგ კი მოისპო მათი მომდინარეობა.

ძველად, ვიდრე ეს კუთხე მოთენილი იყო ქართველის ტომით, მინამდის ისინი მისდევდნენ უხვად ქათმის, ანუ შინაურის ფრინველების შენახვას, პირუტყვების—ცხვრის და ღორის ფარების, ცხენის ჯოგების, ძროხის, კამეჩის და ვინიციის, რამდენი რა გინდა რის არა. ქართველთა გლეხთა ასეთი ცხოვრება და გარემოება უადვილესად აკმაყოფილებდა იმ დროის ქართველთა სამეფოთა დიდებულთ მოთხოვნილებას. მოგეხსენებათ, რომ ქართლ-ძახეთის სამეფოში იმდენი პირველ-ხარისხოვანი თავადის შვილები სხვა კუთხეში არსად ცხოვრებდნენ, რამდენიც აქ ბორჩალო-ტაშირისაკენ. ქართველ ტომის მოსპობის შემდეგ აქეთ თათრებმა იწყეს გამრავლება, მაგრამ მათში ქართველთა თვისებანი ისე ვერ ვრცელდებოდა, მათში მხოლოდ უსაჭიროესი რამეები შთებოდნენ, უმრავლესთა დარგთა მოყვან-მოშენების საქმის მიმზიდველობა კი ისპობოდა. ქართველნი ამით ყველაზედ მალლა იდგნენ ძველად. მათის ცხოვრების მიმსგავსებით მხოლოდ ამ საუკუნიდგან იწყეს სხვათა ტომის ძეთა ცხოვრება და დღეს ისინი მიდიან წინ.

33950

დღეს აქეთკენ ქართველნი თუ სადმე ცხოვრობენ, თუ მათი კვალი და ფეხი შენახულა აქეთ, იგინიც მთლად დაცემულან, მათში წინაპართ თვისების სახე წაშლილა, დღევანდელი ქართველნი აღარ არიან ის მხვნელ-მთესველ, საქონლის მომშენებელ და მევენახე, როგორც ადრე იყვნენ, რომელთა წინაპართ ცნობები და ნაშთები დღესაც აკვირვებს მხილველს. აქაურნი ქართველნი ცხოვრობენ წმინდათა თაფრულად, უფრო აზიურად, მათში სანუკარი აღარაფერია.

ჩვენ ამ წერილს უფრო განვლილ დროთა ქართველთა ცხოვრების მოსაგონარად ვსწერთ, ვიდრე აწინდელს ქარ-

თველთ ცხოვრების შესახებ, რადგან დღევანდელ ქართველთა რიცხვი ერთობ მცირე და შეუნიშნავია.

როგორც სჩანს, ძველთ ქართველთ აღრიდგანვე სკოლნიათ ამ კუთხის მრავალ-ნაირი მნიშვნელობა და ნამეტურადგილ-მდებარეობათა თვისების, ლითონთა, იშვიათ ქვების და სხვა-და-სხვა სახმარ მიწის, რომელთაგანაც ფერად-ფერადი წამლები გამოვიდოდა; აქეთ ძველადვე ყოფილა ერთ ნაირი ყვითელი ქვა, რომლითაც აღშენდებოდნენ ქართლისა, ქახეთისა და სხვათა კუთხის ტაძრები; ყვითელ ქვის გარდა შავი პატალო ქვის კლდეებიც ყოფილა, თეთრი მარმარილოს ქვაც, მასთან, მრბეთის ციხეების ახლო ყოფილა ისეთი კლდე, რომლის ქვები ისე ყოფილა დაწყობილი, რომ თითქოს კაცის ხელით არის ჩაწყობილიო, ამაზედ მახუშტიც კი ჰკვირობს. ამ ქვებისა მეც ვნახე, იგინი ოდესმე სალიტოგრაფიო ქვად გამოდგებოდა, მათში სხვა-და-სხვა ფერის ქვები მოიპოვება და ზოგნი მეტად დიდრონი და მძიმეც; ამის ქვები ზოგიერთს ძველს ეკლესიების სვეტებში უხმარიათ, ასეთ ეკლესიათა სვეტების ნაშთები მეც ვნახე. აქა-იქ ქვის მარილიც მოიპოვება, სჩანს ადრე აქეთ ქართველებს მარილიც უნდა ჰქონოდესთ. შამისობა არ შეიძლებოდა, რადგანაც აღზევნის მარილის მოტანა და ხსენება ჩვენში მართა საშუალო საუკუნოებიდგან სჩანს.

მიწაში დღეს მოიპოვება წითელი, ყვითელი, ცის-ფერი და მუქ ფერ საღებავ წამლებთა მიწა, მაგალითებრ, არის დიდი ნიშნები, რომ უმრა, ოხრა და სხვა ასეთი წამლები ბევრი უნდა იყოს; ასეთი წამლები ერთობ ბევრი აღმოჩნდა ალგეთის ხეობზედაც, სოფ. ბოგვის ნახლობლად; აქ ერთს დროს ქარხანაც გააკეთეს და რამდენიმე ურემი ოხრა და უმრაც გამოიყვანეს; ეს წამლები ვინც ნახა, ყველანი ალტაცებულნი დაშთნენ, მცირედ მომზადება აკლდა მათ, მაგრამ იგი მაინც გაიყიდა თბილისში სახლების გარედგან საღებავად. ასეთ წამლებთ გარდა ცარცის მთებიც არის აქეთ, გოგირდის ნიშნები, კირი, გვარჯილა და ბევრიც სხვანი.

სამხრეთ საქართველოში მოიპოვება წითელი, ყვითელი, ცის-ფერი, მუქ-ფერი საღებავ წამლებთა მიწა, მაგალითებრ, არის დიდი ნიშნები, რომ უგრა, ოხრა და სხვა ასეთი წამლები ბევრი უნდა იყოს; ასეთი წამლები ერთობ ბევრი აღმოჩნდა ალგეთის ხეობაზედაც, სოფ. ბოგვის მახლობლად; აქ ერთ დროს ქარხანაც გააკეთეს და რამდენიმე ურემი ოხრა და უგრაც გამოიყვანეს; ეს წამლები ვინც ნახა, ყველანი აღტაცებულნი დაშთნენ. მცირედ მომზადება აკლდა მათ; მაგრამ იგი მაინც გაიყიდა თბილისში სახლების გარედგან საღებავად. ასეთ წამლებს გარდა ცარცის მთებიც არის აქეთ, გოგირდის ნიშნები, კირი, გვარჯილა და ბევრიც სხვანი.

სოფ. ბოგვის ქარხანას კარგად შეეძლებოდა მოქმედება და იგი სამაგალითო განდებოდა სხვა კუთხის მცხოვრებთათვის, მით უფრო, რადგანაც მის გამგე ქართველი განათლებული ტექნოლოგი ბ. შერცვაძე იყო, მაგრამ საუბედუროთ, საქმე ცუდათ წავიდა, ქარხანა უსაშვალობით მოიშალა და შექარხნებაც კაი ზარალი ნახა, დამხმარე, შეძლების პატრონი ვერსად იპოვნა ქართველებში, რომ საქმისთვის ხელი მოეკიდნი.

შერცხლის მადნები აქ ხომ ძველადვე იქნა შენიშნული; თვით საქართველოს უკანასკნელ მეფემდის, აქ იყო გამართული ვერცხლის მადნის ქარხანა, ვერცხლი აქედგან გამოჰქონდათ, ქართველ მეფეთა ფულს ამ ვერცხლიდგან სჭრიდნენ, ქარხანას ადრე ქართველნი ამუშავებდნენ, შემდეგ ბერძენთა ხელოსნები. შერცხლის ქარხანა აქეთ რამდენსამე აღაგას ყოფილა, არის კიდევ ნიშნები რკინისა, თითბრისა, სპილენძისა, თუჯისა, ნახშირიც სჩანს და როგორც ამბობენ, აქეთ ძველად საცაღა ოქროს მადნის ნიშნებიც უნახავთ, მრეკლე მეფემ ოქროს ფულის მოჭრა რომ დაიწყო, მაშინ მოუძებნიათ აქეთკენ და ნიშნებიც უპოვნიათ.

აქაური დედა-კაცობა და კაცებიც ძლიერ მისდევდნენ ფეიქრობას და ნამეტურ ხალიჩების, ფარდაგების და ყაითნების ქსოვას, ნაბდების კეთებას და სხვანი; აქაური ხალიჩა, ხალები და ფარდაგები ქებული იყო ყოველგან, მის მომ. ქსოვნიც ქართველნი იყვნენ, რაც შემდეგ ერთობ მოისპო ქართველთ შორის.

ამას გარდა, რადგანაც ხსენებული კუთხის ქვა და მიწა ხალხს ბევრ ნაირად უწყობდა ხელს, ამიტომ მათში ჭურჭლის კეთებაც წინ ყოფილა წასული. იგინი ყველაფერს ჭურჭელს და სახლის საჭირო ნივთებს თვით აკეთებდნენ. სპარს-ოსმალთ იცოდნენ ამ კუთხის ქართველთა ასეთი ღირსება, მხნეობა და მიტომაც იყო, რომ ამათგანს ისინი ვისაც კი ჩაიგდებდნენ ხელში, აღარ ანთავისუფლებდნენ; ასე ჰქმნეს შაჰ-თამაზ და შაჰ-აბასმაც, რომელთაც აქაურ ქართველთა უმეტესი ნაწილი სპარსეთში გადაასახლეს ძალადობით და მათ მაგიერ თათრები მოიყვანეს. მას შემდეგ იწყეს თათრებმა აქ გამრავლება.

აქაური ქართველნი ვაჭრობაშიაც წინ იყვნენ წასულნი; მეზობლობა სპარსთა, სომეხთა და სხვათა მათში ჰბადავდა ვაჭრობის და აღებ-მიცემობის ცოდნას, ამის უარყოფა ჩვენგან არ შეიძლება, რადგანაც ტაშირელ ქართველთა ცოდნა და მხნეობა თვით ჩვენის ისტორიიდანაც სჩანს, ამაზე არც სომეხთ მეთორიენი სდუმებენ. ომში, ბრძოლაში და ქვეყნის სამსახურშიაც შესამჩნევი ადგილი ეკავათ: ვიდრე ტაშირ-ბერდუჯელნი მაგრა იდგნენ, მინამდის საქართველოს სატახტო ობილისსაც მტერნი ვერას აკლებდნენ, რადგანაც ესენი გზაში უხვდებოდნენ და ბრძოლას უმართავდნენ, მტერს ძლევით უკან აბრუნებდნენ. როცა ტაშირი დაეცა, როცა იგი განადგურდა და ქართველობა მოისპო, მას შემდეგ-კი შიდა ქართლის საქმეც ცუდათ წავიდა, ობილისს უადვილესად ეცემოდნენ თავზე.

ამ კუთხის მაღალ მნიშვნელობის შესახებ საუბარს ჩვენ რომ სრულიად თავი დავანებოთ, კმარა გავიხსენოთ ის მწერლობითი ძალა და გადამწერლობითი ოსტატობა, რაც-კი აქაურს ქართველობას შესწავლილი ჰქონდა. ამ კუთხეში ქართულ წიგნების გადაწერის ოსტატობა და სიმრავლე მაღალს ხელოვნებამდის იყო ასული; აქ იწერებოდა ძრიელ ბევრი შესანიშნავი წიგნი, საღვთის-მეტყველო, ფილოსოფიური და ისტორიულიც. მახუშტის სიტყვით თვით უშორიეს ლორეს კუთხის მახლობლივ, ერთს მაღალ კლდეში გამოკვეთილია ძველნი ქვაბნი ქართველთა, ამ ქვაბებში სხვათა შორის აწყვია ქართული ძველი ხელთ-ნაწერი წიგნებია; ამ წიგნების ისტორიას განცვიფრებაში მოჰყვანდა მრავალი ყველა განკვირვებით კითხულობდა ნეტავი ერთი გაგვაგებინა და გვაჩვენა, თუ ამ ადგილებში რა წიგნები მოიპოვებოდა. სხვათა შორის არის ნათქვამი:

„აქ არს მადას კლდეს შინა, ქვაბნი მრავალნი და მას ქვაბსა შინა მდებარებენ წიგნნი მრავალნი ძველნი, არამედ, ჭაჭთა აუსუფელთით უხმარ არიან“-ო.

ეს ხელთ-ნაწერი წიგნები ამ ბოლოს დროს ამ ხსენებულის ადგილებიდან ჩამოიტანეს, მაგრამ მათი გარკვევა შეუძლებელი აღმოჩნდა, ეს წიგნები მთლად გაქვავებულან, ერთმანეთს დაჰკროდენ ისე, რომ მათი ერთმანერთისაგან გაცალკეება და განხილვა შეუძლებელი გახდა; დღეს ეს წიგნები ასე ერთიან გაქვავებული აწყვია ერთის სომხის მეისტორიეს სახლში, რომელმაც მოიპოვა ეს წიგნები.

ქართველებს აქეთ იმიტომ ჰქონდათ ჯეროვანი ყურადღება მიჰყრობილი, აქეთ იმიტომ ამაგრებდნენ ყველაფერს, რომ სომეხთაგან გადაბირების ერიდებოდათ, ქართველნი ჰაოსიანებმა არ მიიზიდონ, თავიანთ სარწმუნოებას არ შეუერთონო; დიახ, ამის მორიდება ჰბადებდა აქეთკენ ყველაფრის წარმატებას; ქართველთა წარმატება და მორიდება დიდხანს დარჩა, კი დრომდის გავრძელდა, შეზღვე-კი იკლო, რადგანაც მტე-

რო ყოველთვის პირველათ ამ კუთხეს მომართავდა ხოლმე, პირველათ ამათ ეცემოდნენ. მაჰმადიანთა ტომის განძლიერების შემდეგ ქართველნი უძლურ იქმნენ არა მარტოთ სამეფოს საქმეთა მართვის მხრით, არამედ სარწმუნოების საქმეებშიაც შეემჩნიათ დიდი ნაკლი; სამეფოს უძლურების მეოხებით დაუძლურდა სასულიერო წოდებაც, მრევლის საქმეთა პატრონობას ვეღარ ასდიოდა, უყურადღებოდ დასტოვეს და მათ მაგიერ ქართველებზე სომხის სამღვდელოებამ იწყო გავლენა და პატრონობა; იგინი, როგორც მეზობელნი და ქართულის ენის მცნობნიც, ხშირათ მოგზაურობდნენ ქართველთა სოფლებში და, რადგანაც მაშინ ქართველებში ქართველთა მღვდლები ნატამალობდნენ, ამიტომ ბევრს ალაგას ქართველნი გრიგორიანთა მღვდლებს ასრულებინებდნენ მღვდელ-მოქმედებას. ეს ამბები ქართველთ უმალღეს სამღვდელოებამაც იცოდა, მაგრამ იგინი უძლურების გამო ვერას ღონობდნენ, მათ შინაურთა პატრონობაც არ შეეძლოთ, არამც თუ გარე-ყოფილთა პატრონობა, რომელიც შუა გულ დედა ობილისთან ერთობ შორს იყო. მართალია აქეთ ხშირათ ქართველ მეფეთა მოურავებიც ისხდნენ, მაგრამ ამას არც ესენი დასდევდნენ, ხშირათ თვით მოურავებაც-კი უერთდებოდნენ მათს სარწმუნოებას.

ნელ-ნელა, დროს მიმავლობაში აქეთ ქართველნი ისე შემცირდნენ, რომ სულ შეუმჩნევლად მოისპნენ და გაჰქრნენ. ეს ამბავი ყოველ ქართველს დიდათ შეაწუხებს. იქმნება ბევრისთვის ეს დაუჯერებელი იქმნეს, ვინ იცის, მაგრამ დაუჯერებელი აქ არაფერია! ჩვენ მოკლეთ გადავავლეთ თვალი ამ კუთხეს, ჩვენ გვსურდა მარტო ერთის შეხედვით შევხებიყავით და აღგვენუსხა ის კითხვები და ცნობები, თუ ამ კუთხეში როგორ მოისპო ქართველობა. ზეითაც ვსთქვი და აქაც ვიტყვი, რომ ქართველთა გაწყვეტის უმთავრეს მიზეზათ უნდა ჩაითვალოს შემდეგი:

მაჰმადიანთაგან თაყ-დასხმა, ხშირი ომები, აქაურ ქართ-

ველთა ტყვევნა და სპარსეთში გარდასახლება, გარდასახლებულთ ნაცვლად აქ თათრების დასახლება, როგორც ეს ქმნეს სპარსეთის შაჰებმა. მებატონეთაგან ყმათა დევნა და მათი დაყიდვა, სპარს-ოსმალეთში გარეკვა და იქ თათრის დიდ-კაცებისთვის შირთმევა. შიში, ტანჯვა და ათასი შინაური და გარეული უბედურება. შინც დარჩნენ, ისინიც უმღვდლობისაგან გრიგორიანებს დაუკავშირდნენ, დროს მიმავლობაში გადაგვარდნენ, თავიანთი ენა და გვარტომობა დაივიწყეს, დღეს ქართველობისა აღარა ახსოვსთ რა, ზოგმა ქართული ენაც იცის, მათს დედა ენას ქართული ენა შეადგენს, მაგრამ რადგანაც გრიგორიანობას ეკუთვნიან, ამიტომ იგინიც თავს ჭკეთ აღიარებენ, სომხობენ, დროის წყალობით, შემდეგ ესენიც დაჰკარგავენ ქართულ ენას ისევე, როგორც დაკარგეს მრავალთა ქართველთა, რომელნიც ჩვენის ეკლესიისაგან გადრკნენ. ზოგი გათათრდა, ზოგი გასომხდა, ზოგი აქეთ წავიდა, ზოგი იქით გაიქცა და შის მეოხებით ოდესმე დიდებულათ წოდებულს, აყვავებულ ქართველთა მხარეში მოისპო ქართველი ტომის ძეთა რიცხვი და მათის მოსპობით იქ ქართველთა კვალიც გაქრა.

თუ რაოდენად ძლიერი იყო ეს კუთხე ქართველთა ტომის ძეთა რიცხვით და თუ იგი რა მნიშვნელოვანი იყო ჩვენს ისტორიაში, ამას გამოაჩენს ამ კუთხეში ძველად ყოფილ ქართველთ სოფლები, რომლებიც მოგვყავს აქვე: ხოჯორნა, მბოლქაშენი, ტეფური, წოფა, ახტალა, შაზანჩი, ჭაჭვანი, ბადექი, ბორდაძირი, ჩორთანი, ბორნაკარი, შანგირი, ნაქალაქევი, შულავერი, მატეკას სოფელი, თეთრი სოფელი, მახრახაჯი, ხუცის სოფელი, ჯონხოში, ბორული, ღალარი, წერაქვი, ალფევი, ველი, ბესთის სოფელი, ჩალაუბანი, შინის სოფელი, მთრეთი და სხვა და სხვა, სულ 466 სოფელი.

ამ რიცხვში ჩათვლილია მხოლოდ ის სოფლები, რომლებიც მბილისის მაზრის სოფლებს შორავს, მას გარს აკრავს.

ჩვენ აქ არც ორიალეთის სოფლებს შევეხეთ, მარტო მის საზღვრამდის მდებარე სოფლები მოვიყვანეთ, ამ სოფლების რიცხვი ძველად არის შედგენილი შახუშტის ბრძანებით მისი გეოგრაფიისთვის. სოფლებთან სახელები ძველად სულ ქართული იყო, მაგრამ შემდეგ და შემდეგ მათი სახელები თათრულურ და სომხურად შეიცვალა, რადგანაც ქართველთა ტომმა იწყო კლება და მათ მაგიერ თათრებმა და სომხებმა იწყეს გამრავლება, ზოგს სოფელს ნახევარი სახელი შესცვლია, მრავალ ალაგას ეკლესიები კი დაშთენილა და ესენი ცხადლივ მოწმობენ, იქ ოდესმე ქართველთა ტომის სიძლიერეს. ამის შემდეგ, მკითხველს ამაზე რწმუნება აღარ დასჭირდება, იგი კარგად მიხვდება, რომ ოდესმე აქეთ სწორედ ეს ასე უნდა ყოფილიყო.

მხლა მოვიყვანთ ცნობებს, თუ სოფლების ამოდენა რიცხვში ქართველები სადღა ცხოვრობენ, მათ სად შეინახეს თავი დიდის ტანჯვით და მწუხარებით. ეს ცნობები შეკრებილია მთავრობის განკარგულებით და დაბეჭდილია სარწმუნოს ცნობებით, მაშასადამე, აქ შემცდარი არა უნდა იყოს რა, ასეთ შემთხვევებში ცნობების დაფარვა და შემცირება მათ არ გამოადგებათ.

კლდეისი, სოფელი, სცხოვრებენ ქართველნი, 19 კომლი, მათში 76 მამა-კაცია და 80 დედა-კაცი, ყველა ესენი საბატონოთ ყოფილი გლეხები არიან, ბატონის მონაწილე დიდებლებიან.

აკაურთა, სოფელი, 25 კომლი ქართველია, აქ ცოტა სომხები და თათრებიც სახლობენ. ამათში 38 მამა-კაცია და 32 ქალი; ეს რიცხვი ჩვენ შემცდარად მიგვაჩნია, რადგანაც აკაურთას ქართველთა რიცხვი შემცნეულია; მათი მებატონე არღუთაშვილია, ამის მეოხებით ამ სოფელში ქართველთა სასოფლო სკოლაც არსებობს, აქ სწავლობენ ვაჟები და ქალები, მებატონეს ერთობ დიდი ამაგი აქვს ამ საქმეზედა, იგი დიდათ ზრუნავს ამ სკოლის მომავალში კეთილად წარ

მართვას. სკოლაში ბავშვებს ხელსაქმესაც ასწავლიან, ქალებს ქალებისას და ვაჟებს ვაჟებისას, ბავშვებს პურსაც სასწავლებელში აქმევენ, ერთის სიტყვით დიდს ამაგსა სდებს ეს მეტატონე თავისს ყმათ ყოფილ გლეხთა შვილების განვითარების საქმეს.

ბაჯიჭი, ქართველები სცხოვრებენ, 36 კომლი, 137 მამა-კაცი და 167 დედა-კაცი. ნახევარი ქართველობა გრიგორიანთა სარწმუნოებას აღიარებს, ამიტომ ისინი დღეს თავიანთ თავს ჰაებათ სცნობენ.

ბახლევი, ქართველები სახლობენ, 45 კომლი, 200 მამა-კაცია მათში და 180 დედა-კაცი. ნახევარი ქართველები გრიგორიანთა სარწმუნოებას აღიარებს, ამიტომ ესენი დღეს თავიანთ ვინაობას ჰაებათ ჰხატვენ, თუმცა ჰაური ენა არ იცრიან და ქართულ ენით ლაპარაკობენ.

ვაჩდის-უბანი, ქართველები სახლობენ, 23 კომლი, 80 მამა-კაცი და 65 დედა-კაცი. ასევე ნახევარი ქართველებისა გრიგორიანობას აღიარებს, ქართულს ენაზე არიან მოლაპარაკენი, მათ ერთმანეთში ნათესაუობაც აქვთ და გრიგორიანთ სარწმუნოების მექონთ ქართველთ გვარები ცხადათ მოწმობს მათს განვლილ დროს, ისტორიას და გვარტომობას.

დიდი დმანისი, სახლობენ ქართველები, 40 კომლი, მათში 200 მამა-კაცია და 160 დედა-კაცი. ნახევარი გრიგორიანთ სარწმუნოებას აღიარებს, შთამომავლობით ქართველები არიან, ამიტომ ისინიც ქართულს ენას ხმარობენ დედაენად, მაგრამ ესენიც თავს ჰაებათ სცნობენ. ღღეს-ხვალ ქსენიც ისე განვლენ ჩვენგან, როგორც სხვები ჯანგვეთვისნენ. მთლად გლეხნი არიან.

პატაკა დმანისი, სახლობენ ქართველნი, 10 კომლი, 30 მამა-კაცი და 25 დედა-კაცი. მთლად გლეხნი არიან.

კახარეთი, ქართველები სცხოვრებენ, 25 კომლი, 105 მამა-კაცი და 95 დედა-კაცი. ნახევარი გრიგორიანთა სარწმუნოებას აღიარებს, შთამომავლობით ქართველნი არიან,

ქართულ ენას ხმარობენ, ზოგს სომხის სახელებზე შენაცვლებიანთ გვარები. მაგალითებრ ძირაკოზაშვილი, მიკირტუმაშვილი და სხვანი, მთლად გლეხნი არიან.

კაღმაშა, სცხოვრებენ ქართველები, 42 კომლი, 150 მამა-კაცი, 140 დედა-კაცი. სასულიერო წოდების 8 სულთ ირიცხება. მთლად მართლ-მადიდებელნი არიან. დედა-ენათ ქართულ ენას ხმარობენ.

მიჯა, სცხოვრობენ მთლად ქართველნი, 35 კომლი, 130 მამა-კაცი და 117 დედა-კაცი. შველა სახელმწიფო გლეხებად ირიცხებიან, მამულები თავიანთ საკუთრებად აქვთ შეძენილი, მართლ-მადიდებელნი არიან, ქართულს ენაზე მოლაპარაკენი.

ტანძი, სახლობენ ქართველნი, 10 კომლი, 25 მამა-კაცია და 23 დედა-კაცი. ქართულ ენაზე მოსაუბრენი, მართლ-მადიდებელნი, სცხოვრებენ საბატონო ადგილებზე.

ჭკეში, სცხოვრებენ მთლად ქართველნი, 30 კომლი, მამა-კაცი 105 სული და დედა-კაცი 95 სული. მთლად მართლმად-იდებელნი, ქართულს ენაზე მოლაპარაკენი, საბატონო მიწაზე სცხოვრებენ.

რატყვანი, ქართველები სცხოვრებენ, მთლად ქართულს ენაზე მოსაუბრენი, 30 კომლი, 105 მამა-კაცია და 95 დედა-კაცი. სცხოვრებენ საბატონო მიწებზე, არიან დროებით ვალდებულნი. ნახევარი ამათგან გრიგორიანის სარწმუნოებას აღიარებს, გვარები ზოგს შეუცვლია, სომხურებ გადაუკეთებიათ, ამათი დედა-ენაც ქართულია.

ხატის სფუფა, მთლად ქართველი ტომისანი სცხოვრებენ, 30 კომლი, 106 მამა-კაცია და 97 დედა-კაცი. სახელმწიფო გლეხნი, სცხოვრებენ საბატონო მამულებზე მეიჯარადრეთ. მთლად ქართულს ენაზე ლაპარაკობენ, ნახევარი ამათგანი გრიგორიანის სარწმუნოებას აღიარებენ და თავი სომხად მიაჩნიათ, ესენიც ქართულ ენას ხმარობენ დედა-ენად.

წკაქვა, ჩვენგან შორი სოფელი, ობლად შთენილი.

გარშემო მთლად თათრები და სომხები აკრავან. მოსახლობენ მთლად ქართველნი, მართლ-მადიდებელნი, ქართულსენაზე მოლაპარაკენი, თათრული და სომხურიც იციან. მოსახლეთ რიცხვი 20 კომლია, მათში მამა-კაცი 50 და დედა-კაცი 47 სული, სცხოვრებენ საბატონო მამულებზე და ირიცხებიან დროებით ვალდებულ გლეხებად.

სიონი, ახალი სოფელია, აქ წერაქვიდამ რამდენიმე მოსახლე გადმოსახლდა და დასახლდა. სოფელი მოშენდა, ღმერთმა ჰქმნას. სიონი ამისთვის უწოდეს, რომ ამ სოფელში ძველი ტაძარი სიონი სდგას.

ამათ შესახებ ჩვენ აქ მცირედ უნდა ვისაუბროთ და იმედია, რომ ეს საუბარი მრავალთათვის იქნება საყურადღებო, რადგანაც მცირე მიზეზებს ესეც გამოაჩენს ამ მხრის ქართველთა მოსპობის ცნობებს. წერაქველები ადრე ერთის ქართველის მებატონის მამულზე სცხოვრებდნენ; ეს ქართველი მებატონე მათ არაფერს ყურადღებას არ აქცევდა, ცხოვრების პირობებს უძნელებდა, უხლართავდა, საქმე ისე გაუჭირა, რომ მცხოვრებნი ერთ დღეს კინაღამ არ აიყარნენ აქედგან და სხვაგან არ გადასახლდნენ, შემდეგაც არ შესწყდა მათი დრტვინვა, აქეთიქით კაცები გაგზავნეს და ადგილებს ეძებდნენ, რომ სხვაგან ვიშოვნოთ სადმე და ეგები გადავსახლდეთო. ამათ საჩივარს და გოდებას საზღვარი არ ჰქონდა, ჩვენ ეს ამბები კარგად შევიტყუეთ და მაშინათვე დიდის გულის წყრობითაც ავივსენით; მაგრამ რას ვიზამდით, ერთის პირის საშუალებით ხსენებულ გლეხთა მებატონეს მუდარება შევეუთვალეთ, რომ მას თავისს გლეხებისთვის დევნა დაეტოვებინა, მაგრამ მან არ შეისმინა ჩვენი ვედრება და გლეხებს კვლავინდებურად უწყო დევნა, გლეხნი ამისაგან შესწყუბდნენ ძალიან, კვალად იწყეს დრტვინვა. ამ დროს მოხდა შინაური შემთხვევა და ამ ცნობილს ქართველს მებატონეს ხსენებული სოფლის მამულები გაეყიდა; ეს მამულები ერთმა რუსის გენერალმა იყიდა, მან როგორც

შეიტყო, რომ წერაქვის გლეხნი ქართველნი არიანო, მან მაშინათვე ყურადღება მიაქცია, დაიბარა, გაიცნა, ხარჯი შეუმსუბუქა და ბეჭრი რამ გარდასახადი გაუადვილა; გლეხებს დიდათ გაეხარდათ, ისინი მიემკვიდრნენ იმ ახალს მებატონეს და დღეს მისის წყალობით იგინი მოსვენებით სცხოვრებენ, აქედგან აღარსად აპირებენ გარდასახლებას, დღეს ამ რუსის ხსენებას ლოცავენ. ამ სოფლის გლეხნი აქამდის უეკლესიოთ და უმღვდლოდ იყვნენ დაშთენილნი, მათში ეს იშვიათი იყო, წერა-კითხვის ცოდნა ხომ მთლად მოსპობილი იყო და მთელს სოფელში ერთი კაციც არ მოიპოვებოდა, რომ ქართული წერა-კითხვა სცოდნოდა. მხლა კი ამ სოფელში პატარა ეკლესიასაც აკეთებენ ზემოხსენებულის ახალის რუს მებატონის დახმარებით. მხლა ჩვენ უნდა ვპკითხოთ ჩვენს თავს, თუ ნეტა ჩვენ რაღა უნდა ვიქმნეთ ჩვენის გლეხების წინაშე!?

მარჩეული, ცნობილი ძველი სოფელი, სადაც სცხოვრობენ მთლად ქართველნი.

ყაჯამშია, 120 კომლი. სცხოვრობენ მთლად ქართველნი-ეგრისი პატარა. ეს სოფელი დაუარსებიათ ლარაძიანთა. ლარაძიანი ძველათ აქეთ სამეგრელოდან გადმოსულან, ანუ ეგრისიდან. დღეს ამ გვარის მებატონეთაგან აქ არავინ სცხოვრებს, ქართველთა რიცხვი დიდათ შემცირებულა.

აქამდის, ხსენებულ კუთხეში, თუმცა ქართველთ რიცხვი ერთობ მცირე იყო, ის რაც ზემოთ მოვიყვანეთ, მემამულენი მთლად ქართველნი იყვნენ. დღეს ეს მემამულე პატრონებიც ისპობიან, ვინც რჩებიან ისინიც თავიანთ მამულებს უცხოელებზე ჰყიდიან, ასე რომ რამდენიმე წლის განმავლობაში ხსენებულ ადგილების პატრონებათ მთლათ სომხები გამოაცხადდებიან ზე მაშინ რაღა ფიქრი უნდა, რომ „მანგლა-ფორა“ და „ბოლნა-ფორას“ მსგავსი სახელ-წოდებანიც უცხად და უხვად მოიფინება ხსენებულს. საქართველოს ძირეულს კუთხეში, უკანასკნელ, იგი ნამდვილ არმენიად შეიქმნება.

რადგანაც მამულები მათ მეგვარტომეთა მეტრფეთ საკუთრება იქმნება, მაზედ მცხოვრებ ხალხიც მათისავე სარწმუნოების იქმნებიან და მაშინ რალა ფიქრი უნდა, რომ მთელი ამ მხარის წარსული, აწყო და მომავალიც მათს საკუთრებად შეიქმნება, მასზე ქართველთა ყველაფერს თავისი სახე შეეცვლება, მის ნაცვლად სხვა დაეკერება. შეიცვლება თვით უდიდეს შთენთ ეკლესიების წარწერანი და სახელ წოდებანიც. ამას ჩვენ შიტომ ვამბობთ, რომ ამის მსგავსი მაგალითები ბევრი გვინახავს.

ასე ამ გვარად ქართველებს ხელიდამ გამოგვეცალა ბორჩალოს მაზრა, ის კუთხე, სადაც აღრე ქართველთ ეპისკოპოზის სამი კათედრა არსებობდა, სადაც ძველად ქართველ მცხოვრებთა რიცხვი იმოდენი იყო, რომ ამ კათედრის ეპისკოპოზნიც-კი ვერ ჰყოფნიდნენ სამწყსველად! ღღეს იქ ის მცირე რიცხვილა არს დარჩენილი ქართველებისა, რაც ზემოთ მოვიყვანეთ და რაც, ცხადისაქმეა, თუ მეტი შორს-მხედველობა, მუყაითობა და მოქმედება არ გამოვიჩინეთ, მომავალში ესეც მოისპობა.

მოსპობას კი არაფერი შეაჩერებს, რადგანაც ამის მაგალითები ჩვენ წინა გვაქვს, აი, თვალითა და ძლიერაც კარგადა სჩანს ის ძველი ადგილები, სადაც ერთ დროს ქართველის ტომით იყო დასახლებულ-მოფენილი და ღღეს კი იქ ქართველთ ხსენებაც აღარ არის, თითქოს ცაშა და დედამიწამ ჩაყლაპა ეს ხალხი, იქ ისე მოისპო და უწყალოდ შემცირდა. ბარდა ძველის ნაშთების აქეთ სხვა აღარაფერია და შთენილი, თვით ენაც ხომ სრულიად დაეცა ძველიდგანვე. მამულების უმეტესი ნაწილის გაყიდულები იქმნა უბრალო ფასებათ, ზოგი ბანკებზედ დარჩენილი პატრონებისაგან უყურადღებობის გამო. აი ამ მოკლეს დროშიაც, სამხრეთ საქართველოს კუთხისკენ, სოფ. ძოდასთან ბ. ნიკოლოზ პეტრეს ძე ისარლიშვილმა, მშვენიერი მამულა იყიდა, მადლობა ღმერთს, რომ შემთხვევით, ამ ქართველს პატიოსანს პირს

შეხვდა ეს მამული, თორემ ეს შემთხვევა რომ არ ყოფილიყო, მაშინ მას სხვა იყიდდა სულ უბრალო ფასად. მერე მას სხვა ხიფათებიც მოჰყვებოდა, უნდა ვსთქვათ გარდაწყვეტით, რომ აქ ქართველობას ველარაფერი დააკავებს, რაც კი XVII საუკუნიდან დაიძრა და წინ წავიდა, ის მოძრაობა და ძალა ნელ-ნელა უფრო წინ წავა და უკანასკნელ თვალ-საჩინოთაც გამოსჩნდება. ამას ექვი არ უნდა.

უნდა ვსთქვათ, რომ დღევანდელი მდგომარეობა სამხრეთ-საქართველოსი მეტად სამწუხაროა, აქაურებში სწავლა განათლების საქმე ერთობ დაცემულია, მთელს კუთხეში ვერ ნახავთ ვერც ერთს რიგიანად მოზადებულს ქართველ კაცს. შრის ხალხთ შორის-კი არა და თვით სხვა წოდების წევრთ შორისაც-კი ნატამალობს რიგიანი ქართველის ხსენება, მწიგნობრის და საზოგადო მოქალაქის მთელს კუთხეში რომ მიმოვლოთ, ვერსად ერთს სიფელში ვერ ვპოვებთ, რომ ქართველი კაცის ოჯახს და სახეს ქართულის რამე ეცხოს და მასთან მცირედ შეგნებისაც ეტყობოდეს რამე, რაც ჩვენ ზემოთ სოფლები დავასახელებთ, სადაც-კი ქართველნი მცირედ მაინც სცხოვრებენ, იქაც-კი წარხოცვია მათს სახეს თავისი ნიშან-წყალი, მათი შვილების უმეტესი ნაწილი თათრულს და სომხურს ენაზედ საუბარს მიჩვეულა. მათში, როგორც ქართული ენა განისმის, ისევე სომხურ-თათრულიც ხმაურობს. მთელს ამ კუთხის სოფლებებს შორის ერთად-ერთი სკოლა მხოლოდ სოფ. ზოგვში არსებობს, აღგეთის ხეობაზედ. მერე სკოლის გახსნის თავდარიგი აქვს პატივცემულს მიხეილ პეტრეს ძე ისარლიშვილს, სოფ. არაშენდის მემამულეს, რომელსაც დიდი ნატვრა და წადილი აქვს ხსენებულ კუთხეში ქართველთ მცხოვრებთ ფეხის გამაგრების და მომავალში გამრავლების. ღმერთმა ქმნას, რომ ამ ობოლ კუთხეს თითო ოროლა ასეთი პირნი ხშირად მოველინნენ. ასეთივე ვალი აძევს ჩვენს სამღვდლოებს, რომ ეს ძველი კურთხეული კუთხე უყურადღებოდ არ ჰქონდეთ დატოვებული და ნამე-

ტურ იქაურ ქართველ გლეხ-კაცობას პატრონობა გაუწიონ და მათი შვილებიც სწავლა-განათლების ასპარეზედ გამოიყვანონ.

მს წერილი გადმოიბეჭდა ჟურნალ „მოგზაური“-დამ, როცა იქ ეს დაიბეჭდა, მაშინ ამას რედაქციამ შენიშნა, რომ სიტყვა სომეხი „ქართლის ცხოვრების“ პირველის ფურცლიდგანვე იხმარებაო. მს მართალი გახლავსთ, დიახ ეს ასე იხმარება მხოლოდ უახლეს დროის გადაწერილებში, თორემ უძველეს „ქართლის ცხოვრების“ დედნებში, რომელნიც კი შახტანგის რედაქციას ასცდნენ, იქ ყველგან ჰაოსიანებათ მოიხსენება სომეხი, სიტყვა სომეხი, როგორც ჩვენ სხვაგანაც გვითქვამს, ხმარებაში შემოდის XI საუკ. გასულს, უკედ რომ ვსთქვათ, უფრო სომხეთის სამეფოს დაცემის შემდეგ. შინც ამას არ ირწმუნებს, იმას დავავალებთ ჩვენის ისტორიის კარგად გაცნობას და ის ამაზედ ცხადად დარწმუნდება.

БУКИНИСТИЧЕСКИЙ
Центр вин № 2
САКУИТИ
Индекс № 3553/1056
Цена 3-

91
\$ 551

წ. ჯანაშია
მეორე თუმანოვის ქუჩა, სახლის №-რი 30.